

Ks. Tomasz Błaszczyk

DRUKI XVI-WIECZNE W BIBLIOTECE
WYŻSZEGO SEMINARIUM DUCHOWNEGO
DIECEZJI ZIELONOGÓRSKO-GORZOWSKIEJ
W GOŚCIKOWIE-PARADYŻU

Nośnikiem kultury nie tylko chrześcijańskiej były biblioteki, w których swoje miejsce mogły znaleźć największe dzieła wykwintu myśli ludzkiej. Wraz z pojawieniem się druku nabrały one szczególnego znaczenia i przyczyniły się do rozwoju intelektualnego środowiska, któremu miały służyć i które korzystało z tego wielkiego intelektualnego potencjału w celu usprawniania życia społeczno-ekonomiczno-politycznego. Biblioteki są także świadectwem wykształcenia, potrzeb duchowych i intelektualnych, kontaktów ze środowiskami naukowymi ich rzeczywistych pierwszych właścicieli¹.

Na ziemi lubuskiej poczesne miejsce wśród księżnic zajmuje Biblioteka Kapitulna w Głogowie, której początki sięgają XII w.² Jej pokaźny, liczący kilkaset woluminów zbiór, zawierał teksty liturgiczne i homiletyczne, które służyły przy sprawowaniu Eucharystii i pomocne były w szafarstwie sakramentów świętych. Posiadała ona także

---

¹ J. MANDZIUK, *Średniowieczne biblioteki kościelne na Śląsku*. W: *Kościół w Polsce. Dzieje i kultura*. Red. J. Walkusz. T. 4. Lublin 2005 s. 146.

² S. SOLICKI, *Z problematyki średniowiecznych bibliotek śląskich*. W: *Średniowieczna kultura na Śląsku*. Red. R. Heck. Wrocław 1977 s. 39.

dzieła ojców Kościoła, jak również księgi z zakresu teologii, filozofii, historii i prawa, służące do pogłębiania wiary i wiedzy religijnej³.

Znaczącą okazała się także biblioteka klasztorna kanoników regularnych w Żaganiu, która była pomocna w kształceniu intelektualnym zakonników. W ciągu swych dziejów cieszyła się licznymi zbiorami liczącymi przeszło 7000 woluminów z zakresu teologii, filozofii, prawa i medycyny⁴. Do jej świetności przyczynił się początkowo opat Ludolf⁵ znany teolog, apologeta, historyk, kaznodzieja i pisarz, a następnie Jan Ignacy Felbiger, główny reformator szkolnictwa pruskiego za czasów Fryderyka II⁶. Do naszych czasów w zbiorach Biblioteki Uniwersyteckiej we Wrocławiu zachowało się około 517 kodeksów rękopiśmiennych i 63 egzemplarze inkunabułów należących do żagańskiej biblioteki⁷.

W XIII w. powstała w Zielonej Górze przyparafialna biblioteka św. Jadwigi, która była fundacją księcia Konrada Głogowskiego, a następnie Henryka III Wiernego. W XV w. została ona podporządkowana bibliotece żagańskiej⁸. Wśród jej zbiorów znalazły się 33 rękopisy (do XV w.), z których zachowało się 15⁹. Ponadto zawierały one kodeksy średniowieczne¹⁰.

Wraz z przybyciem do Gościkowa-Paradyża pierwszych 12 cysterśców zaczęto usprawniać nie tylko organizację administracyjną, lecz również dla celów duchowych i religijnych zakonników i okolicznej ludności kompletowano bibliotekę, która w XV w. dzięki Jakubowi z Paradyża posiadała cenne zbiory.

---

³ H. HOFFMANN. *Die Glogauer Dombibliothek*. „Archiv für schlesische Kirchengeschichte” 24:1966 s. 201-210; T. LALIK. *Początki kolegiaty głogowskiej*. W: *Ze studiów nad średniowiecznym Głogowem i Krosnem*. Zielona Góra 1970 s. 73; A. WALKOWIAK. *Biblioteka kolegiaty głogowskiej w średniowieczu*. W: *Biblioteka Encyklopedii Ziemi Głogowskiej*. Red. A. Bok, J. Chutkowski, J. Dymytryszyn. Głogów 1994 s. 29.

⁴ P. KOŁOCZEK. *Rękopisy prawnicze bibliotek kanoników regularnych św. Augustyna na Śląsku*. „Studia Teologiczno-Historyczne Śląska Opolskiego” 4:1974 s. 211.

⁵ A. POBÓG-LENARTOWICZ. *Kanonicy regularni na Śląsku. Życie konwentów w śląskich klasztorach kanoników regularnych w średniowieczu*. Opole 1999 s. 194.

⁶ A. ŚWIERK. *Średniowieczna biblioteka klasztoru Kanoników Regularnych w Żaganiu*. Wrocław 1963 s. 32.

⁷ TENZE. *Z problematyki badań nad dziejami śląskich bibliotek klasztornych*. „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka” 18:1963 nr 1-4 s. 25.

⁸ A. PLISZCZYŃSKI. *Księgi XVI-wieczne w Bibliotece-Pracowni starodruków Wyższego Seminarium Duchownego w Paradyżu*. Poznań 2003 s. 42 (mps).

⁹ SOLICKI. *Z problematyki średniowiecznych bibliotek*. s. 22.

¹⁰ ŚWIERK. *Średniowieczna biblioteka klasztoru*. s. 50-58.

Wraz z XIX-wieczną sekularyzacją księżnice, zwłaszcza zakonne, uległy rozproszeniu. Część cennych księgozbiorów przeszła na własność innych bibliotek, jak w przypadku biblioteki żagańskiej, której zbiory znalazły się w posiadaniu biblioteki Katolickiego Gimnazjum w Głogowie¹¹, albo też bezpowrotnie zaginęły w gąszczu pruskiego ustawodawstwa sekularyzacyjnego, co w szczególny sposób dotknęło cysterską bibliotekę w Gościkowie-Paradyżu.

1. POWSTANIE BIBLIOTEKI WSD W GOŚCIKOWIE-PARADYŻU

Po zakończeniu II wojny światowej, prymas Polski August Hlond ustanowił 15.08.1945 r. na terenach Ziemi Zachodnich cztery Administratury Apostolskie, wśród których znalazła się administratura z siedzibą w Gorzowie Wlk., pod jurysdykcją ks. dra Edmunda Nowickiego. Stan terytorialny tejże administratury stanowiły tereny północno-zachodniej części archidiecezji wrocławskiej, a także obszar dawnej prałatury pilskiej oraz terytorium dawnej diecezji lubuskiej i kamieńskiej, które przed 1945 r. należały do erygowanej w 1929 r. diecezji berlińskiej¹². Organizując życie religijne ks. Edmund Nowicki założył w 1947 r. Wyższe Seminarium Duchowne w Gorzowie, które w 1961 r., po zajęciu przez władze państwowe zabudowań seminaryjnych zostało przeniesione do pocysterskiego kompleksu klasztorowego w Gościkowie-Paradyżu, w którym od 1952 r. zlokalizowane było studium filozofii tegoż seminarium¹³. Wraz z formowaniem życia seminaryjnego organizowano także zaplecze dydaktyczne w tym bibliotekę seminaryjną.

Na podstawowy zasób książkowy biblioteki Wyższego Seminarium Duchownego obecnie diecezji zielonogórsko-gorzowskiej składa się prywatny księgozbiór zmarłego w 1947 r., emerytowanego profesora Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Wrocławskiego, ks. Franciszka Tessen-Węsierskiego¹⁴, którego siostra, Maria Brodzka, jako spadko-

¹¹ P. SCHWENKE. *Adressbuch der deutschen Bibliotheken*. Lipsk 1893 s. 138.

¹² J. SWASTEK. *Rządcy Archidiecezji Wrocławskiej w latach 1945-1995*. Wrocław 1998 s. 33.

¹³ M. CHORZĘPA. *Gorzowska diecezja*. W: *Encyklopedia Katolicka*. T. 5. Red. L. Bieńkowski [i in.]. Lublin 1989 kol. 1312; R. PREJS. *Gorzów Wielkopolski*. W: *Encyklopedia Katolicka*. kol. 1315.

¹⁴ E. KLEINEIDAM. *Die Katholisch-Theologische Fakultät der Universität Breslau 1811-1945*. Köln 1961 s. 160; F. HAASE. *Festschrift zur hundertjahrfeier der Universität*

bierczyni, sprzedała część jego zbioru bibliotecznego ks. Józefowi Kinderze, proboszczowi parafii św. Jana Chrzciciela w Szczecinie, który ofiarował pozyskany księgozbiór seminarium w Gorzowie Wlk. Biblioteka wzbogaciła swój zasób również dzięki darowiznom pochodzącym od prymasa Polski, ks. kard. Stefana Wyszyńskiego oraz diecezjalnych kapłanów: ks. Stefana Janika z Wałcza i ks. Mariana Kumali, ówczesnego kanclerza kurii gorzowskiej. Cennym nabytkiem tworzącej się od 1952 r. biblioteki paradyskiej były zachowane zbiory dawnej biblioteki opactwa pocysterskiego, a także przejęcie zbiorów biblioteki parafialnej św. Jadwigi w Zielonej Górze. Ponadto w 1954 r. Biblioteka Wojewódzka w Sulechowie przekazała seminarium paradyskiemu około 120 starodruków z zakresu teologii, Pisma św., homiletyki i historii.

Likwidacja Niższego Seminarium w Gorzowie Wlk., a następnie przeniesienie Wydziału Teologicznego z Gorzowa Wlk. do Paradyża spowodowało fuzję bibliotecznych zbiorów, które w późniejszym okresie powiększane były dzięki donatorom w osobach gorzowskich biskupów¹⁵.

Znaczącym nabytkiem okazało się przejęcie biblioteki parafialnej św. Michała w Świebodzinie, która w 1973 r. przekazała WSD w Paradyżu 160 starodruków oraz 10 rękopisów, pochodzących z XVI, XVIII, i XIX w.¹⁶ Rok później parafia w Lginiu przekazała bibliotece paradyskiej dwa XVIII-wieczne rękopisy oraz jeden starodruk z XVIII w.¹⁷ W tym samym roku biblioteka wzbogaciła się o 8 starodruków, które zostały przekazane przez parafię w Głogowie¹⁸. Do 1989 r. biblioteka paradyska w swoich zasobach posiadała 1320 woluminów starodruków, co potwierdza sprawozdanie z działalności biblioteki za rok 1988/89¹⁹.

Breslau. Die schriftstellerische Tätigkeit der Breslauer theologischen Fakultäten von bis 1811 bis 1911. Breslau 1911 s. 137.

¹⁵ *Odpowiedź na kwestionariusz badawczy z lutego 1968 r. przedstawiający sytuację biblioteki WSD w Paradyżu.* W: PLISZCZYŃSKI. *Księgi XVI-wieczne w Bibliotece-Pracowni.* s. 144.

¹⁶ *Poświadczenie przekazania Biblioteki Parafialnej w Świebodzinie z dnia 31.01.1973 r. dla Biblioteki Gorzowskiego Seminarium Duchownego w Gościkowie-Paradyżu.* W: *Księgi XVI-wieczne w Bibliotece-Pracowni.* s. 153-157.

¹⁷ *Poświadczenie przekazania pozycji książkowych z Parafii Lgiń z dnia 28.02.1974 r.* W: *Księgi XVI-wieczne w Bibliotece-Pracowni.* s. 159.

¹⁸ *Poświadczenie przekazania pozycji książkowych z Parafii w Głogowie z dnia 20.10.1974 r.* W: *Księgi XVI-wieczne w Bibliotece-Pracowni.* s. 161.

¹⁹ *Sprawozdanie z działalności Biblioteki Paradyskiej za okres 19.10.1988-16.10.1989 r.* W: *Księgi XVI-wieczne w Bibliotece-Pracowni.* s. 167.

2. CHARAKTER ZEWNĘTRZNY XVI-WIECZNEGO KSIĘGOZBIORU

a) Oprawa

Spośród ogólnej liczby 1320 starodruków 210 pozycji przypada na wiek XVI. Druki te w większości oprawione są w deskę (rzadziej w tekturę) i białą skórę z wytłoczoną ornamentacją figuralną (postacie ludzkie, głowy), roślinną (elementy kwiatowe), a także geometryczną. Wiele egzemplarzy posiada guzy i okucia, a także klamry do zamykania, w nielicznych zaś egzemplarzach pojawiają się tasiemki lub rzemyki do zawiązywania.

Na uwagę zasługuje *Colloquia oder Tischreden*²⁰ Marcina Lutra, którego dzieło, oprawione w deskę obciągniętą skórą, posiada wytłok, zawierający scenę chrztu Chrystusa w Jordanie ze środkowym napisem *Hic est filius meus* oraz *Ecce Agnus Dei*. Ornamentykę roślinną zawiera dzieło Filipa Melanchtona *Operum reverendi viri Philippi Melanthonis Pars Tertia-Enarrationes evangeliorum Dominicalium, Secundum Matthaeum, Secundum Joannem, Epistolae Pauli ad Romanos*, oprawione w tekturę i białą skórę²¹.

Niektóre starodruki z XVI w. posiadają na grzbietach atramentowe napisy tytułu dzieła lub sygnaturę, co świadczy iż właściciele poszczególnych pozycji wydawniczych zabiegali o usystematyzowanie własnego księgozbioru i jego przejrzystość. Przykładem tego może być grzbietowy napis *Biblia Latina*, który jest ogólnym skrótem *Bibliborum Codex Sacer et Authenticus, Testamenti utriusque Veteris et Novi, ex hebraea et graeca veritate, quam proxime ad litera quidem fieri potuit, fidelissime translatus in linguam latinam*²².

b) Ośrodki wydawnicze

Analizując topografię wydawniczą nasuwa się refleksja na temat stosunków kulturalnych środowiska czytelniczego, jego zainteresowań nowościami wydawniczymi, a przede wszystkim chęci zapozna-

---

²⁰ Eisleben 1567; Franckfurt am Mayn 1568. Pracownia Starodruków w Paradyżu (dalej: PSP) sygn. S 00088.

²¹ Wittebergiae 1563. PSP sygn. S 00219.

²² Francofurti 1600. PSP sygn. S 00413.

nia się ze stanem przeszłej i aktualnej wiedzy. W przypadku paradyckiego księgozbioru należy jedynie ograniczyć się do skatalogowania ośrodków wydawniczych, zważywszy na trudności ustalenia stanowego pochodzenia jego pierwszych właścicieli.

Najwięcej XVI-wiecznych starodruków pochodzi z Bazylei, która słynęła szczególnie z wydań patrystycznych i literatury klasycznej²³. Wpływ Erazma z Rotterdamu na bazylejskich drukarzy zwłaszcza Jana Frobenia i Jana Oporinusa sprawił, że drukarskie oficyny bazylejskie nie wydawały druków reformacyjnych²⁴. Z ogólnej liczby 46 starodruków wydanych w Bazylei, 16 zaliczyć należy do literatury patrystycznej, a pozostałe stanowią klasykę.

W księgozbiornie paradyckim zaskakująca jest dość duża liczba zachowanych druków protestanckich, pochodzących z Wittenbergii, Lipska oraz Frankfurtu nad Menem. Na 38 starodruków wydanych w wittenberskiej oficynie Melchiora Lottera Młodszego znalazło się w paradyckich zbiorach aż 17 dzieł Marcina Lutra i 6 pozycji Filipa Melanchtona, głównych szermierzy protestantyzmu. Wśród 8 starodruków wydanych we Frankfurcie nad Menem jeden jest autorstwa Marcina Lutra. Jego dzieła drukowane były również w Eisleben i Jenie. Także lipska drukarnia Jana Luffta, świadcząca usługi innowiercom, znalazła miejsce na półkach księżnicy paradyckiej, gdzie znalazło się 6 starodruków o charakterze kaznodziejskim.

17 starodruków z XVI w. pochodzi z Tybingi, gdzie większość z nich stanowią dzieła Jana Brentiusa będące komentarzami do ksiąg Starego i Nowego Testamentu oraz wydania biblijne bądź Starego, bądź Nowego Testamentu.

Jednym z najaktywniejszych ośrodków drukarskich w XVI w. była Kolonia, gdzie swoje oficyny wydawnicze posiadali Henryk i Piotr Quentel, Arnold i Jan Birkmann, Jan Gymnicus, Maternus Cholinus oraz Arnold Mylius²⁵. Z oficyn kolońskich w księgozbiornie paradyckim znajduje się 15 dzieł z tego okresu. Są to zazwyczaj dzieła Euzebiusza, Teodoretta oraz Agryppy. Na uwagę zasługuje także *Agenda ceremonialia* oraz *Agenda sacramentalia* dla prowincji gnieźnieńskiej²⁶.

---

²³ J. MANDZUK. *Biblioteka przy kościele św. Jakuba w Nysie*. „Roczniki Biblioteczne” 20:1976 z. 1-2 s. 59.

²⁴ H. SZWEJKOWSKA. *Książka drukowana XV-XVIII w.* Wrocław 1961 s. 65.

²⁵ MANDZUK. *Biblioteka przy kościele św. Jakuba*. s. 57.

²⁶ Coloniae 1579. PSP sygn. S00243.

W Paradyżu znajdziemy także po 7 XVI-wiecznych starodruków, które zostały wydane we Frankfurcie nad Odrą, Magdeburgu, Norymbergi oraz Tiguri. Z norymberskiego warsztatu drukarskiego Antoniego Kobergera pochodzą między innymi dzieła Jana Mathesiusa oraz Jana Gersona. Natomiast dzieła drukowane w Tiguri posiadają kaszubijski charakter.

Ze strasburskiego warsztatu drukarskiego na półkach paradyskiej biblioteki można odnaleźć 6 dzieł z XVI w., wśród których dominują biblijne komentarze Spangenbergga. Do paradyskiej księżnicy dotarła także 1 księga liturgiczna²⁷. Warsztat drukarski z Lyonu zasilił bibliotekę paradyską 5 starodrukami, wśród których cennym nabytkiem jest *Codex Justyniana*²⁸.

Z weneckich drukarni znaleźć można 4 XVI-wieczne dzieła z zakresu filozofii, teologii oraz liturgii. Spotkamy tu zatem komentarz do dzieł Awicenny²⁹ oraz pracę Melchiora Cano³⁰, a z ksiąg liturgicznych antyfonarz³¹ oraz graduał niedzielny³². Z włoskich drukarni na uwagę zasługuje jeszcze oficyna rzymska, której wydanie *Summary Teologicznej Akwinaty* znajduje się w zbiorach paradyskich³³.

Księżnica w Paradyżu zawiera w swoich zbiorach po 3 starodruki pochodzące z oficyn wydawniczych Erfurtu, Genewy, Jeny oraz Inglostadtu. Z tego ostatniego ośrodka wydawniczego pochodzi między innymi dzieło Roberta Bellarmina *De controversis christianae fidei*³⁴. Drobne teologiczne traktaty były wydrukowane w Erfurcie, a w genewskiej drukarni światło dzienne ujrzały pisma Augustyna³⁵. Zainteresowanie starożytnymi pisarzami widoczne było także wśród paryskich drukarni, z których posiadamy 2 starodruki autorstwa Augustyna³⁶ i Euzebiusza³⁷, znajdujące się na bibliotecznej półce w Paradyżu.

---

²⁷ *Missale Romanum*. Strassburg 1505. PSP sygn. S 00903.

²⁸ Lyon 1598. PSP sygn. S 00396.

²⁹ Venetiis XVI w. PSP sygn. S 00051.

³⁰ Venetiis 1567. PSP sygn. S 00562.

³¹ *Antiphonarium dominicarum*. Venetiis 1572. PSP sygn. S 00866.

³² *Graduale dominicale*. Venetiis 1583. PSP sygn. S 00867.

³³ Romae 1586. PSP sygn. S 00398.

³⁴ Inglostadii 1590. PSP sygn. S 00048.

³⁵ *Epitome omnium operum Divi Aurelii Augustini (...) scripsit (...) per Joannem Piscatorium*. Genevae 1555. PSP sygn. S 00134.

³⁶ *Sermonum opera*. Parisius 1516. PSP sygn. S 00021.

³⁷ *Opera quae extant omnia*. Parisiis 1581. PSP sygn. S 00195.

Obok wspomnianej rzymskiej oficyny drukarskiej po 1 egzemplarzu XVI-wiecznych pism znajdują się w Paradyżu dzieła pochodzące z Antwerpii, szwajcarskiego Bern, Dylingi, Królewca, Moguncji oraz Pragi. W większości z nich były to ośrodki katolickie, drukujące prawowierną literaturę. Za przykład może tutaj służyć mogunckie wydanie *Varia opuscula theologica* Franciszka Suareza³⁸ czy też antwerskie wydanie Emanuela Sá *Notationes in totam Scripturam Sacram*³⁹. Produkcją wydawniczą kierowali tutaj jezuici, którzy prowadzili także drukarnię uniwersytecką w Pradze⁴⁰.

Tym sposobem wszystkie ważniejsze ośrodki wydawnicze w Europie, które znajdują się w zbiorach paradyskiej biblioteki dają świadectwo nie tylko napływu książki na Ziemię Lubuską, ale i chęci zapoznania się przez jej właścicieli z literaturą czasu.

c) Język księgozbioru

Bezwzględny prymat łaciny w czasach średniowiecza nie odbiega od normy także w paradyskim księgozbiornie. Język Owidiusza i Horacego aż w 70% dominuje w omawianych XVI-wiecznych zbiorach. Wśród klasycznych języków, grekę reprezentują jedynie 3 woluminy z czego jeden stanowi słownik grecko-łaciński⁴¹, a dwa pozostałe, autorstwa Joachima Camerarius⁴² i Gulilma Budaeusa⁴³, są dziełami z zakresu filologii. Również język hebrajski choć tylko w obszernych fragmentach tekstowych reprezentowany jest wśród zbiorów paradyskich.

W czasach reformacji na znaczeniu zaczęły zyskiwać języki narodowe, a zwłaszcza język niemiecki⁴⁴. W paradyskim księgozbiornie germanica posiada 84 pozycje. W większości są to dzieła Marcina Lutra. Typowa polonica nie jest reprezentowana w księżnicy paradyskiej aczkolwiek obszerne fragmenty w języku polskim posiada wspomniana wyżej łacińska *Agenda sacramentalia ad usum provinciae Gnesnensis accomodata*. Z języków słowiańskich w paradyskich zbiorach zachowała się jedynie Biblia czeska.

³⁸ Moguntiae 1600. PSP sygn. S 00249.

³⁹ Antverpiae 1598. PSP sygn. S 00816.

⁴⁰ MANDZIUK. *Biblioteka przy kościele św. Jakuba*. s. 61.

⁴¹ *Dictionarium graecolatium*. Basileae 1572. PSP sygn. S 00020.

⁴² *Commentarii utriusque linguae* (...) Basileae 1551. PSP sygn. S 00064.

⁴³ *Commentarii linguae graecae*. Basileae 1556. PSP sygn. S 00063.

⁴⁴ K. GOŁĘBIEWSKI. *Problemy historii czytelnictwa*. Wrocław 1966 s. 112.

d) Czytelnictwo

XVI-wieczne starodruki znajdujące się w księżnicy paradyskiej nie pozostawiają żadnych wątpliwości, co do ich użyteczności czytelniczej. Liczne *vestigia lecturae* świadczą o zainteresowaniu tematyką dzieła, a nie snobizmie bibliofilskim ich właścicieli.

Żywe zainteresowanie czytelnicze znajdujemy w dziełach św. Augustyna, gdzie spotykamy podkreślenia tekstu, a także liczne, choć już niewyraźne marginalia⁴⁵.

Dużo marginalnych notat, podkreśleń i poplamień spotykamy na kartach dzieł z zakresu patrystyki, eklezjologii, dogmatyki i prawa. Dzieła autorstwa Andrzeja Musculusa⁴⁶, Jana Chryzostoma⁴⁷, św. Ambrozego⁴⁸ czy też Tertuliana⁴⁹, które zawierają liczne wskaźniki, kusosze i reklamanty świadczą o poczytności tych dzieł i zainteresowaniu patrystyczną literaturą.

Znacznym zainteresowaniem cieszyła się książka z zakresu eklezjologii Pawła Crabbe *Conciliorum omnium tam generalium quam particularium (...) in tres nunc tomos (...) Tomus primus*⁵⁰, a także praca z teologii dogmatycznej Kacpra Schwenckfelda *Der erste Theil der Christlichen Orthodoxischen Bücher und Schrifften*, która nie posiadała aprobaty kościelnej⁵¹. Karta ochronna tego dzieła zawiera dwie istotne noty, wskazujące na wcześniejszych jego właścicieli. Należeli do nich: Biblioteka w Sulechowie, a wcześniej od 24.02.1734 r. Krzysztof Wustmann.

---

⁴⁵ *Tomus secundum [-tertius] operum*. Basileae 1569. W: PSP sygn. S 00024/2; *Tomus sextus [-septimus] operum*. Basileae 1569. PSP sygn. S 00024/3.

⁴⁶ *Loci communes sacri: ex Patribus ac Orthodoxis Ecclesiae Doctoribus praecipuis collecti et duobus tomis distincti (...) Addito duplici Indice*. Erfurt 1573. PSP sygn. S 00232.

⁴⁷ *Exposito Divi Pauli epistolas. Graeca Veronensi editio (...) Latine redditio Theodori Peltani opera*. Heidelberg 1596. PSP sygn. S 00887.

⁴⁸ *Omnia quotquot extant (...) opera. Primum per Erasmus Roterdamum, mox per Sig. Gelenium; deinde per alios eruditos viros diligenter castigata (...) Tomus primus [-tertius]*. PSP sygn. S 00061.

⁴⁹ *Opera, quae ad huc reperiri potuerunt omnia. Ex editione Iacobi Pamelii Brugensis. Franekeræ 1597*. PSP sygn. S 00069.

⁵⁰ *Coloniae Agripinae 1551*. PSP sygn. S 00110.

⁵¹ Bmw. 1564. PSP sygn. S 00072.

Wiele śladów lektury pozostawiono na kartach *Kodeksu Justyniana*, co świadczy o poczytności tego dzieła i zainteresowaniach tematyką prawa⁵².

Wskaźniki, marginalia, pozaginane narożniki kart znajdujemy w literaturze innowierczej, zwłaszcza w dziełach Marcina Lutra oraz Filipa Melanchtona. Także ich komentarze biblijne cieszyły się olbrzymim zainteresowaniem czytelniczym i były często brane do rąk. *Vestigia lucturae*, znajdujące się na kartach dzieła Erazma z Rotterdamu *Adagiorum opus*⁵³, a zwłaszcza podkreślenia i marginalia świadczą o dużej skrupulatności i dociekliwości przy korzystaniu z tej księgi.

Wnioskować zatem można, że właściciele XVI-wiecznych starodruków żywili ogromne zainteresowanie książką, a znajdujące się w nich podkreślenia i marginesowe noty sprawiają wrażenie uważnego ich studiowania.

3. CHARAKTER WEWNĘTRZNY XVI-WIECZNEGO KSIĘGOZBIORU (ANALIZA ZAWARTOŚCI)

W problematyce badań nad historią biblioteki, obok formy zewnętrznej, zagadnieniem decydującym jest wewnętrzna treść księgozbioru, która odzwierciedla poglądy i zainteresowania pierwszych właścicieli poszczególnych woluminów. Potrzebą zatem jest przeprowadzenie klasyfikacji księgozbioru i umiejscowienie poszczególnych dzieł w grupie treściowej.

a) *Biblia i patrystyka*

Biblia, jako źródło nauki objawionej, w dobie reformacji stała się jedną z najbardziej poczytnych lektur, zważywszy że „nawrót do Biblii” był jednym z desyderatów, w późniejszym okresie przyczyniającym się do rozwoju nauk teologicznych.

W księgozbiornie paradyskim zachowało się jedno łacińskie wydanie całego Pisma św.⁵⁴ z częściowymi wersetami greckimi oraz

---

⁵² *Codex Dn. Iustiniani, tomus primus [-secundus]*. Lyon 1598. PSP sygn. S 00396.

⁵³ Basileae 1528. PSP sygn. S 00138.

⁵⁴ *Biblia, Test. Vetus et Novum-Lat.* Francofurti 1600. PSP sygn. S 00413.

kilka wydań oddzielnie Starego Testamentu⁵⁵, Nowego Testamentu⁵⁶ i Listów św. Pawła⁵⁷. W przyswojeniu treści i sensu Pisma św. służyć miały komentarze. Takim starodrukiem okazuje się *Biblia ad vetustissima exemplaria nunc recens castigata* wydana we Frankfurcie nad Menem w 1566 r.⁵⁸

Z przekładów *Biblia* biblioteka posiada niekatolickie tłumaczenia łacińsko-niemieckie, a także niemieckie tak w całości⁵⁹, jak i oddzielnie Starego⁶⁰ i Nowego Testamentu⁶¹ w przekładzie Marcina Lutra.

⁵⁵ *Biblia, Test. Vetus-Lat. Liber Iosue, Iudicium, Ruth, primus et secundus Samuelis, primus et secundum Regum, primus et secundus Paralipomenon iuxta veterem seu vulgatam translationem, ad hebraem veritatem emendati et brevi ac perspicua explanatione illustrati (...) insertis etiam praecipuis loci communibus in lectione sacra observandis. Tubingae 1578. PSP sygn. S 00254; Biblia, Test. Vetus-Lat. Isaias, Ieremias et Threni Ieremiae iuxta veterem seu vulgatam translationem, ad hebraem veritatem emendati et brevi ac perspicua explanatione illustrati (...) insertis etiam praecipuis loci communibus in lectione sacra observandis. Tubingae 1578. PSP sygn. S 00256; Biblia, Test. Vetus-Lat. Iudith, Liber Sapientiae, Tobias, Ecclesiasticus, Baruch, Liber Machabeorum, Fragmenta Historiae Esther, Susanna, Historiae Belis, Historiae Draconis, Oratio Azariae, Canticum trium puerorum, Oratio Manassae (...) ad graecum exemplar emendata et brevi ac perspicua explanatione illustrata (...) insertis etiam praecipuis loci communibus in lectione sacra observandis. Tubingae 1586. PSP sygn. S 00269.*

⁵⁶ *Biblia, Test. Novum-Lat. Quatuor Evangelia, S. Matthaei, S. Marci, S. Lucae et S. Ioannis et Acta Apostolorum iuxta veterem seu vulgatam translationem, omnia ad graecum textum emendata et brevi ac perspicua explanatione illustrata (...) insertis etiam praecipuis locis communibus in lectione sacra observandis. Tubingae 1581. PSP sygn. S 00255; Biblia, Test. Novum-Lat. Epistola ad Hebraeos, Iacobi, prima et secunda et tertia Joannis, Iudae: Apocalypsis Joannis (...) ad graecum textum emendata et brevi ac perspicua explanatione illustrata (...). PSP sygn. S 00268.*

⁵⁷ *Biblia, Test. Novum-Lat. Epistolae S. Pauli Apostoli omnes quotquot extant (...) ad graecum textum emendata et brevi ac perspicua explanatione illustrata (...). PSP sygn. 00348.*

⁵⁸ PSP sygn. S 00167.

⁵⁹ *Biblia, Test. Vetus et Novum-Germ. Biblia: das ist die gantze heilige Schrift (...) Deutsch D. Mart. Luth. Die Propheten alle deutsch (...) Wittenberg 1565. PSP sygn. S 00111.*

⁶⁰ *Biblia, Test. Vetus-Lat.-Germ. Libri: Genesis, Exodus (...) Übers. Martini Lutheri. Wittenberg 1574. PSP sygn. S 00311; Biblia, Test. Vetus-Lat.-Germ. Liber Leviticus (...) Wittenberg 1574. PSP sygn. S 00312; Biblia, Test. Vetus-Lat.-Germ. Libri historici (...) Wittenberg 1574. PSP sygn. 00313; Biblia, Test. Vetus-Lat.-Germ. Libri: Paralipomena, Ezdras, Nehemias, Esther, Iob (...) Wittenberg 1574. PSP sygn. S 00314; Biblia, Test. Vetus-Lat.-Germ. Ezechiel propheta (...) Wittenberg 1574. PSP sygn. S 00315; Biblia, Test. Vetus-Lat.-Germ. Psalterium Davidis (...) Wittenberg 1574. PSP sygn. S 00404.*

⁶¹ *Biblia, Test. Novum-Lat.-Germ. Novum Testamentum (...) Wittenberg 1574. PSP*

Księgozbiór paradycki może się poszczycić dziełami z zakresu patrystyki, które stały się ważnym przekazem dorobku starożytnej myśli chrześcijańskiej. Znajdziemy tu klasyków literatury patrystycznej tej miary co Tertulian, Klemens Aleksandryjski, Euzebiusz, św. Atanazy Wielki, Bazyli Wielki, Jan Chryzostom, św. Ambroży oraz św. Augustyn.

Literaturę wczesnochrześcijańską rozpoczyna łaciński pisarz i apologeta Tertulian, którego *Opera*⁶² znajdujemy w Pracowni Starodruków w Paradyżu. Dzieło to zapewne cieszyło się zainteresowaniem nie tylko z powodów teologicznych, lecz przede wszystkim literackich i zostało wznowione przez frankfurcką oficynę wydawniczą w 1597 r. Ze wspaniałej spuścizny Klemensa Aleksandryjskiego spotykamy *Omnia quae extant opera*⁶³, które zostało wydane w Bazylei w 1556 r. Znany ze zwady historycznej oraz pism apologetycznych i komentarzy biblijnych, Euzebiusz z Cezarei, reprezentowany jest w księgozbiórce paradyckim w *Omnia quae extant omnia*⁶⁴, która to pozycja ukazała się w Paryżu w 1581 r.

Ojców wschodnich Kościoła reprezentuje św. Atanazy Wielki ze swoim *Opera omnia, quae quidem hactenus latinitate donata sunt*⁶⁵, a ojców małoazjatyckich uosabia Bazyli Wielki i jego *Omnia (...) quae ad nos extant, opera, iuxta argumentorum congruentiam in tomos partia quator*⁶⁶, wydane w Bazylei w 1542 r. Również twórczość Jana Chryzostoma jest reprezentowana w bibliotece paradyckiej, gdzie zachowało się *Expositio Divi Pauli epistolas*, wydane w Heidelbergu w 1596 r.⁶⁷

Wśród ojców Kościoła zachodniego bogato reprezentowana jest myśl filozoficzno-teologiczna św. Augustyna. Zachowało się 10-tomowe wydanie wszystkich jego dzieł *Opera omnia*⁶⁸. W posiadaniu

---

sygn. S 00317; *Biblia, Test. Novum-Lat.-Germ. Secunda pars Novi Testamenti (...)* PSP sygn. S 00318.

⁶² Franekerae 1597. PSP sygn. S00069.

⁶³ PSP sygn. S 00224.

⁶⁴ PSP sygn. S 00195.

⁶⁵ Lugduni 1506. PSP sygn. S 00166.

⁶⁶ PSP sygn. S 00863.

⁶⁷ PSP sygn. S 00887.

⁶⁸ Parisius 1516. PSP sygn. S 00021; Genevae 1555. PSP sygn. S 00134; Basileae 1556. PSP sygn. S 00924-S 000929; Basileae 1569. PSP sygn. S 00016; S 00024/1-5.

biblioteki jest także bazylejskie wydanie 4. i 5. tomu *Opera*⁶⁹ św. Ambrożego, jak również 3-tomowe wydanie jego dzieł⁷⁰.

b) *Teologia dogmatyczna i polemiczna*

Przedstawicielem łacińskiej literatury teologicznej przełomu V i VI w. jest wytrawny teolog i polemista Fulgencjusz, autor *Opera*⁷¹, w którym to dziele można zapoznać się z jego myślą teologiczną, broniąca nauki katolickiej.

Teologię scholastyczną w szczytowej jej fazie reprezentuje spuścizna naukowa św. Tomasza z Akwinu ujęta w najdojrzałym dziele jego życia *Sumie teologicznej*, która swą przejrzyistością i zwartością konstrukcji systemu przewyższa wszelkie sumy teologiczne okresu scholastyki⁷². Natomiast późnoscholastyczną literaturę reprezentuje w księgozbiornicy Jan Gerson⁷³. Z teologów XVI stulecia miejsce w księżnicy paradyskiej znalazł wybitny hiszpański dominikanin Melchior Cano⁷⁴, jak również przedstawiciele jezuickiej szkoły teologicznej na czele z Franciszkiem Suarezem⁷⁵, Emanuelem Sá⁷⁶ oraz Hieronimem Torrenso⁷⁷.

Z literatury polemicznej na uwagę zasługują dzieła skierowane przeciwko luteranizmowi. Wśród autorów atakujących działalność i myśl innowierczą wymienić należy Jana Cochleusa i jego *Historia Martini Lutheri*, która została wydana w Inglostacie w 1581 r.⁷⁸ oraz Erazma z Rotterdamu⁷⁹. W dobie posoborowej odnowy Trydenckiej powstawały dzieła polemiczne wśród których znajduje się praca autorstwa Roberta Belarmina skierowana przeciw heretykom⁸⁰.

---

⁶⁹ Basileae 1567. PSP sygn. S 00203.

⁷⁰ Basileae 1567. PSP sygn. S 00061.

⁷¹ Basileae 1566. PSP sygn. S 00501.

⁷² *Secunda secundae partis summe theologiae*. Romae 1586. PSP sygn. S 00398.

⁷³ *Des durchleuchtigen hochgeborenen Fürsten und Herrn, Herrn Friderichen, Landgraffen inn Düringen*. Nürnberg 1546. PSP sygn. S 00437.

⁷⁴ *Locorum theologicorum libri duodecim*. Venetiis 1567. PSP sygn. S 00562.

⁷⁵ *Varia opuscula theologica*. Moguntiae 1600. PSP sygn. S 00249.

⁷⁶ *Notationes in totam Scripturam Sacram*. Antverpiae 1598. PSP sygn. S 00816.

⁷⁷ *Confessio Augustiniana in libros quatuor distributa, et certis capitibus locorum theologicorum*. Dilingae 1569. PSP sygn. S 00035.

⁷⁸ PSP, sygn. S 00981.

⁷⁹ *Adagiorum opus*. Basileae 1528. PSP sygn. S 00136.

⁸⁰ *De controversiis christianae fidei*. Inglostadii 1590. PSP sygn. S 00048.

c) Teologia praktyczna

Mszały i agendy, które były pomocą duszpasterską są przykładem umiłowania piękna liturgii i zaangażowania w życie parafialne ich właścicieli, którzy w trosce o wiernych zapoznawali się z literaturą kaznodziejską, a dbając o własne życie wewnętrzne rozczytywali się w literaturze ascetyczno-mistycznej.

Z zakresu liturgii w księgozbiorze paradyskim znajdziemy Mszał Rzymski wydany w Strassburgu w 1505 r.⁸¹ oraz mszał proveniencji wittenberskiej⁸². Cennymi pozycjami są także sakramentaliarz⁸³ i ceremoniał posług liturgicznych⁸⁴ oraz Pasja⁸⁵ przeznaczone dla prowincji gnieźnieńskiej⁸⁶. Spotkamy tu także graduał⁸⁷ i antyfonarz niedzielny⁸⁸ oraz wyjaśnienie niedzielnych epistoł i ważniejszych świąt w ciągu roku kościelnego⁸⁹.

Literaturę kaznodziejską stanowi dość pokaźny zbiór woluminów z XVI w., które miały bardziej charakter polemiczny. W księżnicy paradyskiej znajdujemy kazania autorstwa Marcina Lutra, Grzegorza Maiora i Jana Mathesiusa, a z katolickich kaznodziei na czoło wysuwa się Augustyn i jego *Sermonum opera*⁹⁰, a także tom 10. dzieł⁹¹, w których zamieszczone są kazania do ludu i duchowieństwa. Bibliotekę

⁸¹ PSP sygn. S 00903.

⁸² Ludecus Matthaues, *Missale: hoc est cantica, preces et lectiones sacrae, quae ad missae officium, ex pio primaevae Ecclesiae instituto, in templis Christianorum, cantaris usitate solent, in communem Ecclesiae Dei usum et utilitatem collectae, ac in duas partes ordine distributae (...)* Prior pars de tempore (...) posterior pars de sanctis. Witebergae 1589. PSP sygn. S 00871.

⁸³ *Agenda ceremonialia od usum provinciae Gnesnensis accommodata*. Coloniae 1574.

⁸⁴ *Agenda sacramentalia od usum provinciae Gnesnensis accommodata*. Coloniae 1574.

⁸⁵ *Passio Domini nostri Jesu Christi, quae uti ab unoquoque Evangelista seorsim conscripta usui Provinciae Gnesnensis accommodata*. Coloniae 1579.

⁸⁶ PSP sygn. S 00243.

⁸⁷ *Graduale dominicale*. Venetiis 1583. PSP sygn. S 00867.

⁸⁸ *Antiphonarium dominicarum*. Venetiis 1572. PSP sygn. S 00866.

⁸⁹ *Erklerung über die Episteln auff die Sontage und Fürnembste Fest durchs ganze Jahr*. Magdeburg 1598. PSP sygn. S 00149.

⁹⁰ Parisius 1516. PSP sygn. S 00021.

⁹¹ *Tomus decimus operum*. Basileae 1569. PSP sygn. S 00024/5.

paradyską zapełniły także zbiory kazań Jana Brentiusa, który pisał swoje homilie do Ewangelii św. Jana⁹² i św. Łukasza⁹³. Również Rudolf Gualtherus wydał imponującą liczbę kazań, które oparł o teksty z Dziejów Apostolskich⁹⁴ (175 homilii), listów św. Pawła zwłaszcza do Koryntian⁹⁵ (115 homilii) i Galatów⁹⁶ (61 homilii), Ewangelii św. Jana⁹⁷ (180 homilii) i jego listów⁹⁸ (37 homilii) oraz Ewangelii św. Mateusza⁹⁹.

Mistyka i ascetyka stanowi śladowy dorobek księgozbioru paradyckiego, choć jak się wydaje pocysterska księżnica powinna być zapełniona tą literaturą. Jednakże jej stan z powodu zawirowań dziejowych diametralnie różni się od pierwotnego cysterskiego zbioru, a literatura mistyczno-ascetyczna jawi się raczej jako komentarz do psalmów mistycznych autorstwa św. Augustyna¹⁰⁰, a także reprezentowana jest przez listy Fulgencjusza¹⁰¹, które zawarte w omówionym już wcześniej dziele, mają charakter ascetyczno-moralny.

W zbiorach paradyckich odczuwa się zatem dotkliwy brak dzieł mistrzów i teoretyków życia wewnętrznego.

d) *Dzieła innowierców*

Biblioteka Starodruków w Paradyżu zawiera bogatą spuściznę literacką autorów innowierczych, zwłaszcza protestanckich. Najliczniej reprezentowana jest twórczość Marcina Lutra. Z 26 dzieł byłego mnicha augustiańskiego biblioteka posiada jego komentarze do Pisma św.¹⁰², tłumaczenia na język niemiecki poszczególnych ksiąg

---

⁹² Tübingae 1584. PSP sygn. S 00064.

⁹³ Francoforti 1552. PSP sygn. S 00062.

⁹⁴ Tiguri 1586. PSP sygn. S 00158.

⁹⁵ Tiguri 1588. PSP sygn. S 00159.

⁹⁶ Tiguri 1581. PSP sygn. S 00160.

⁹⁷ Tiguri 1596. PSP sygn. S 00160.

⁹⁸ Tiguri 1589. PSP sygn. S 00160.

⁹⁹ Tiguri 1596. PSP sygn. S 00200.

¹⁰⁰ *Tomus octavus operum*. Basileae 1569. PSP sygn. S 00024/4.

¹⁰¹ *Opera, quae scripsit omnia*. Basileae 1568. PSP sygn. S 00518.

¹⁰² *Auslesung der Episteln und Evengelien, die nach brauch Kirchen gelesen werden von Ostern bis auff das Advent*. Wittemberg 1544. PSP sygn. S 00164; *Epistolae et Evangelia Adventus*. Wittemberg 1521. PSP sygn. S 00359.

Starego¹⁰³ i Nowego Testamentu¹⁰⁴ oraz jego kazania¹⁰⁵. Również zapoznać się można z jego dziełem z zakresu apologetyki, w którym broni prawdziwości zmartwychwstania Chrystusa¹⁰⁶. Swoją wykładnię na temat nowej wiary zawarł w dziele skierowanym do książąt Saksonii i Hesji¹⁰⁷.

Do biblioteki paradyjskiej znalazły również dostęp pisma głównego teoretyka nauki luteranńskiej Filipa Melanchtona. Był on jednym z twórców wyznania augsburskiego i autorem podręczników dogmatyki luteranńskiej¹⁰⁸. Pisał także komentarze do niektórych ksiąg Starego Testamentu¹⁰⁹ oraz przedstawiał wykładnię do Ewangelii św. Mateusza, św. Jana oraz Listu św. Pawła do Rzymian¹¹⁰. Swoją doktrynę luteranską ukazał w dziele *Corpus doctrinae Christianae: das gantze Summa der rechten wahren christlichen Lehre des heiligen Evangelii*¹¹¹. Swoje zainteresowanie szkolnictwem zawarł w dziele *Ein Schrift an ein erbare Stadt, von Anrichtung der latinischen Schule, nützlich zu lesen*¹¹².

Z innych pisarzy luteranskich należy wymienić jeszcze Jana Bugenhagena, który organizując przy kościele św. Andrzeja w Brunzshwiku bibliotekę, dał impuls do tworzenia protestanckich bibliotek kościelnych¹¹³. W Paradyżu znajdziemy jedno jego dzieło wydane w Bazylei w 1524 r.¹¹⁴ Obok niego paradyjski księgozbiór posiada prace znanego

¹⁰³ *Libri: Genesis, Exodus*. Wittemberg 1574. PSP sygn S 00311; *Libri: Paralipomena, Ezdras, Nehemias, Esther, Iob*. Wittemberg 1574. PSP sygn. S 00314.

¹⁰⁴ *Novum Testamentum*. Wittemberg 1574. PSP sygn. S 00317; *Secunda pars Novi Testamenti*. Wittemberg 1574. PSP sygn. S 00318.

¹⁰⁵ *Der erste Teil der Bücher, Schrifften und Predigten*. Eisleben 1564. PSP sygn. S 00132.

¹⁰⁶ *Von den Juden und iren Lügen*. Wittemberg 1543. PSP sygn. S 00391.

¹⁰⁷ *An Kurfürsten zu Sachsen und Landgrauen zu Hessen*. Wittemberg 1545. PSP sygn. S 00391.

¹⁰⁸ *Omnium operum reverendi viri Philippi Melanctonis, pars prima. Catechesis-Augustanae Confesionis editio prima quae exhibitata est Carlo V. Imperatori Anno 1530 (...) Wittembergiae* 1562. PSP sygn. S 00218.

¹⁰⁹ *Conntinens Enarrationes Aliquot Librorum Testamenti Veteris*. Wittembergiae 1562. PSP sygn. S 00218.

¹¹⁰ *Enarrationes evangeliorum Dominicalium, Secundum Matthaem, Secundum Joannem, Epistolae Pauli ad Romanos*. Wittembergiae 1563. PSP sygn. S 00219.

¹¹¹ Wittemberg 1570. PSP sygn. S 00222.

¹¹² Wittemberg 1543. PSP sygn. S 00437.

¹¹³ B. KUMOR. *Historia Kościoła*. Cz. 5. Lublin 1984 s. 202.

¹¹⁴ *In librum Psalmorum interpretatio Wittembergae publice lecta*. PSP sygn. S 00276.

bibliisty i kaznodziei w Schwabisch-Hall, Jana Mathesiusa¹¹⁵, dogmatyka, Jana Brentiusa¹¹⁶, a także Jerzego Maiora¹¹⁷, do którego dzieł wstępy pisali Luter i Melanchton. Biblioteka posiada również prace Jana Wiganda¹¹⁸ oraz znanego bibliisty Łukasza Osiandra¹¹⁹.

Jedną z sił rozłamowych w chrześcijaństwie zachodnim był Kościół reformowany, którego twórcą był Jan Kalwin. Jego poglądy religijne zyskały wielu zwolenników na terenie Szwajcarii i doprowadziły do założenia w 1559 r. Akademii Teologicznej, na czele której stanął jeden z jego najwierniejszych współpracowników, Teodor Beza¹²⁰. Biblioteka w Paradyżu jest w posiadaniu dzieł obydwu reformatorów. Rozprawa Kalwina *Institutio christianae religionis*¹²¹ stanowi jego samodzielną syntezę idei religijnych, natomiast *Historia vom Leben und christlichen Abschied aus dieser Welt des Ehrwürdigen Herrn Johannis Calvini*¹²² jest hołdem Teodora Bezy złożonym na cześć swego przyjaciela i protektora.

e) Prawo kościelne i cywilne

Ustawy prawne oraz dekretały okazały się pożądanymi normami regulującymi wszystkie obszary życia społecznego i państwowego w świetle obowiązującego prawa tak cywilnego, jak i kościelnego. Zrozumiałą konsekwencją wydawania ustaw było ukazywanie się licznych komentarzy i monografii dotyczących różnych zagadnień prawnych.

---

¹¹⁵ *Syrach Mathesii*. Leipzig 1589. PSP sygn. S 00176; *Bergpostilla oder Sarepta*. Nürnberg 1587. PSP sygn. S 00208; *Homiliae Mathesii*. Leipzig 1590. PSP sygn. S 00208.

¹¹⁶ *Operum*. Tubingae 1576. PSP sygn. S 00205; Tubingae 1578. PSP sygn. S 00194; Tubingae 1580. PSP sygn. S00136; Tubingae 1582. PSP sygn. S 00226; Tubingae 1584. PSP sygn. S 00064; Tubingae 1588. PSP sygn. S 00207; Tubingae 1590. PSP sygn. S 00091.

¹¹⁷ *Secundus tomus Operum*. Witebergae 1569. PSP sygn. S 00152.

¹¹⁸ *Warnung von wegen einer scharteken Bilibalds Ramsbock*. Magdeburg 1559. PSP sygn. S 00437.

¹¹⁹ *Biblia, Test. Vetus-Lat.* Tubingae 1578. PSP sygn. S 00253, S 00254, S 00256, S 00269; *Biblia, Test. Novum-Lat.* Tubingae 1581. PSP sygn. S 00254; Tubingae 1583 sygn. S 00268.

¹²⁰ KUMOR. *Historia Kościoła*. s. 78.

¹²¹ Genevae 1553. PSP sygn. S 00011.

¹²² Heydelberg 1565. PSP sygn. S 00437.

Typowych komentarzy, opracowań i źródeł prawa kanonicznego nie znajdziemy w księżnicy paradyjskiej oprócz dwóch dzieł z zakresu prawa cywilnego. Jednym z nich jest zbiór ustaw cesarzy rzymskich, tzw. *Codex Dn. Justiniani*, którego kolejna edycja wydawnicza miała miejsce w Lyonie w 1598 r.¹²³ Również i w tym przypadku jest brak komentarzy i opracowań do poszczególnych zbiorów Justyniana. Biblioteka może jeszcze poszczycić się posiadaniem *Historischer Processus Iuris* autorstwa Jakuba Ayer¹²⁴.

f) *Historia i literatura polityczna*

W XVI w. przywiązywano duże znaczenie do znajomości historii, która pełniła funkcję beletrystyki. Służyła ona nie tylko do zdobycia wiedzy o przeszłości, lecz była pomocna w zrozumieniu bieżących wydarzeń społeczno-politycznych, nakłaniając do naśladowania dobrych wzorów i wyciągania wniosków ze zła tkwiącego w przeszłości. Jej szeroki zakres obejmował opisy najdawniejszych dziejów świata po hagiografie i biografie osobowe włącznie.

Z zakresu starożytnej historii Kościoła w Paradyżu znajdujemy dzieło Euzebiusza z Cezarei *Historia Ecclesiastica*¹²⁵ oraz jej kontynuację dokonaną przez historyków bizantyjskich: Scholastyka Sokratesa, Hermiasza Sozomena, Teodoretę oraz Scholastyka Ewagriusza, których pisma pochodzą ze zbiorowego wydania *Historiae Ecclesiasticae Scriptores Graeci*¹²⁶.

Ze średniowiecznych dzieł historycznych biblioteka posiada dzieło historyka bizantyjskiego Nikephorosa Kallisti Xanthopulusa *Ecclesiasticae historiae libri decem et octo*¹²⁷.

Historiografię kościelną XVI w. reprezentuje omówiona już twórczość plemisty i wrocławskiego kanonika Jana Cochleusa, a także Andrzeja Hondorffa¹²⁸. Olbrzymim zainteresowaniem cieszyły się żywoty świętych, które wyrabiały cnotę doskonalenia wewnętrznego. W tym zakresie biblioteka jest w posiadaniu dzieła Piotra Vermiliusa, które ma charakter martyrologium¹²⁹.

¹²³ PSP sygn. S00396.

¹²⁴ Nürnberg 1597. PSP sygn. S 00914.

¹²⁵ Basileae 1578. PSP sygn. S 00193.

¹²⁶ Coloniae Agrippinae 1570. PSP sygn. S 00056.

¹²⁷ Basileae 1560. PSP sygn. S 00923; Francofurti 1588. PSP sygn. S 00005.

¹²⁸ *Promptuarium exemplorum*. Franckfurt am Meyn 1595. PSP sygn. S 00214.

¹²⁹ *Martyris loci communes*. Tiguri 1587. PSP sygn. S 00145.

W księgozbiornie można zapoznać się także z twórczością historyka żydowskiego Józefa Flawiusza, którego *Antiquitatum iudaicarum* zostało opracowane przez Erazma z Rotterdamu¹³⁰.

Z zakresu historii powszechnej biblioteka posiada dzieła rzymskiego historyka Liwiusza Tytusa, który pisał o początkach cesarstwa rzymskiego. Dzieło to zostało przetłumaczone z łaciny na język niemiecki przez Zachariasza Müntzera¹³¹. W księżnicy paradyskiej znajdują się dwie monografie Liwiusza dotyczące historii władców, w tym rzymskich¹³².

Oprócz dzieł o tematyce ogólnej znalazły się również opracowania z zakresu historii miast i państw. W tym dziale mieści się wzbogacona dokumentami historia miasta Lubeki¹³³. Na uwagę zasługuje także relacja między królem francuskim a stanami cesarstwa rzymskiego narodu niemieckiego¹³⁴. Historię Francji wzbogaca również dzieło dotyczące sposobu likwidacji zaburzeń społecznych przez Ludwika Burbona¹³⁵.

g) Filozofia i medycyna

W dziale filozofii i medycyny, przedstawiającym się nader skromnie, posiadamy do odnotowania zaledwie kilka pozycji.

Twórczość starożytnej Grecji nie jest prezentowana w paradyskich zbiorach, aczkolwiek swoje miejsce znalazła myśl arabskiego

¹³⁰ Basileae 1554. PSP sygn. S 00915.

¹³¹ *Von Ankunfft und Unsprung des Römischen Reichs*. Franckfurt am Mayn 1568. PSP sygn. S 00058.

¹³² *Historiarum ab urbe condita decadis. Historiae principis quitquid hactenus fuit aeditum*. Basileae 1531. PSP sygn. S 00086; *Romanae historiae principis decades tres, cum dimidia (...)* Caelinus S. C., (...) Grynaeus S., (...) Marlianus B., (...) Florus L. (...), Badius I. (...) *Chronologia Henrici Glareani (...) ab ipso recognita et aucta (...) a Iodoco Badio redacta*. Basileae 1555. PSP sygn. S 00921.

¹³³ *Eines Erbarn Radts der Kyzserlichen Freien Reichs Stad Lübeck warhaffte*. Lübeck 1564; *AbsagBrieffe bey der Königlichen Maiestat zu Dennemarck und der Stadt Lübeck, so newlich dem Könige zu Schweden zugleich seind zugeschickt worden*. Königssperg 1563. PSP sygn. S 00437.

¹³⁴ *Henricus II. Francorum rex Libertas. Sendschriften der Königliche Majestat zu Franckreich etc an die Chur und Fürsten, Stende und Stet des Heiligen Römischen Reichs Deutscher Nation, darin sië sich jtzigen Kriegsrüstung halben auffß Kürzest erkleret*. Bmw. 1552. PSP sygn. S 00437.

¹³⁵ TAMŻE. *Mittel und Weg durch welche gegenwertige Empörung in Franckreich könne verglichen und hingelegt werden, von dem Durchleuchtigen Hochgebornen Fürsten und Herren, Herren Ludwig von Borbon*. Bmw. 1562.

komentatora Arystotelesa, Awicenny, którego główne tezy w formie wykładu i komentarza przedstawił członek paryskiego uniwersytetu Jacobi¹³⁶. Z zakresu logiki posiadamy dzieło Jana Piscatoriusa, które jest komentarzem do dzieł Augustyna¹³⁷.

Z zakresu medycyny w księżnicy paradyskiej znajduje się XVI-wieczny starodruk, który podejmuje temat śmiertelnych zatruc, rozpatruje ich przyczyny, jak również przedstawia środki kuracji. Dzieło to jest komentarzem do ksiąg Dioscoridesa¹³⁸. Komentatorem tychże samych ksiąg okazał się Hermolain Barbarus¹³⁹.

h) *Miscellanea*

W księgozbiornicy paradyskiej swoje miejsce znalazły również dzieła o tematyce przekraczającej schematy poszczególnych dyscyplin naukowych. Trudne do sklasyfikowania budzą zainteresowanie swoją oryginalną tematyką.

Szczególny podziw wzbudza XVI-wieczny starodruk dotyczący rzemiosła autorstwa rzymskiego historyka Korneliusza Tacyta¹⁴⁰. Ciekawą tematyką zajął się Walenty Thilo, który opisywał francuski handel¹⁴¹. Teodor Zvingerus podjął się opisanie dziejów ludzkiego życia¹⁴², a Andrzej Hondorffius dokonał przeglądu historycznego, ukazując wybitne przykłady z życia¹⁴³.

Na koniec warto przytoczyć dzieło Owidiusza przepracowane przez Filipa Melanchtona, w którym autor zajmuje się między innymi pieśniami żałobnymi, a także odchyłami orbit gwiazdnych Klaudiusza

¹³⁶ *Tertius Canonis Avicennae cum dilucidissimis expositoribus Gentile Fulginate nec non Jacobi de Partibus Parisiense*. Venetiis XVI w. PSP sygn. S 00051.

¹³⁷ *Epitome omnium operum Divi Aurelii Augustini*. Genevae 1555. PSP sygn. S 00134.

¹³⁸ *De medica materia libri V. De letalibus venenis, eorumque praecautione et curatione (...) lib. unus. Interpretate Marcello Vergilio Secretario Florentino; eiusdem Marcelli Vergilii hosce Dioscoridis libris commentarii*. Coloniae 1529. PSP sygn. S 00213.

¹³⁹ *In Dioscoridem Corollariorum libri quinque*. Coloniae 1530. PSP sygn. S 00213.

¹⁴⁰ *Opera industria*. Bmw. XVI w. PSP sygn. S 00555.

¹⁴¹ *Der erste Theil gründlicher und ordentlicher Beschreibung allerley fürnehmlicher frantzösischer Händel, so sich in Religionis-wetlichen Sachen (...) in Französischer Nation haben (...) zugetragen*. Basel 1584. PSP sygn. S 00191.

¹⁴² *Theatrum humanae vitae*. Basileae 1586. PSP sygn. S 00082-00085.

¹⁴³ *Theatrum historicum sive Promptuarium illustrium exemplorum (...) labore et industria Philippi Loniceri, latinitate donatum, multisque in locis auctum*. Francofurti ad Moenum 1598. PSP sygn. S 00206.

Ptolemeusza, jak również rzymskimi stołówkami¹⁴⁴. Szczególnie cennym nabytkiem są *Colloquia oder Tischreden* Marcina Lutra¹⁴⁵, które stanowią dyskurs wielotematyczny o charakterze dydaktycznym.

Podsumowanie

XVI-wieczne starodruki znajdujące się w pocysterskim klasztorze w Gościkowie-Paradyżu stanowią powojenną kolekcję kościelno-świeckiego zbioru druków rzadkich. W zasobie tym mieszczą się druki być może nie zasługujące na fascynację bibliofilskie, ale posiadają swój walor ze względu na czas ich powstania.

Bogato reprezentowana literatura historyczna i innowiercza wskazuje na fakt olbrzymiego zainteresowania zarówno dziejami przeszłymi, jak również ukazuje chęć zapoznania się z nowinkami wyznaniowymi, które w niejednym przypadku doprowadziły do przeorientowania konfesyjnego. Biblioteka będąc w posiadaniu patrystycznych druków jawi obraz szerokich horyzontów myślowych właścicieli dzieł i ich humanistycznego wykształcenia.

Pozostałe dyscypliny naukowe z zakresu prawa, filozofii, medycyny, teologii praktycznej czy też scholastycznej nie posiadają ważnych tytułów dla wiedzy i jej rozwoju o czym świadczy charakterystyka wewnętrzna księgozbioru. Nie ulega jednak wątpliwości, że dzieła te, posiadając swoje ślady czytelnicze, znajdowały się w kręgu zainteresowania, a pozostałe ich cechy nabyte (oprawy, noty proveniencyjne i marginalne, ośrodki wydawnicze etc.) potwierdzają swą przydatność w życiu ich właścicieli.

W oparciu o przeprowadzoną kwerendę, starając się ukazać zewnętrzną i wewnętrzną charakterystykę paradyskiego zbioru XVI-wiecznych starodruków, należy stwierdzić, że księgozbiór ten godny jest dalszej pracy badawczej, której przedmiotem powinno być ustalenie wszelkich not i zapisów własnościowych, wskazujących na pierwszych właścicieli starych druków, a tym samym wykazanie ich bibliofilskich zainteresowań.

---

¹⁴⁴ *Fastorum libri VI (...); Tristium lib. V; De ponto. Item Claudii Ptolemaei in errantium Stellarum significationes (...) XII Romanorum menses, in veteribus monumentis Romanae reperti. Sex priorum mensium didestio, (...) ex sex Ovidii Fastorum libris excerpta. Addecimus quoque in Fastorum libros Scholia Philippi Melanctonis.* Basileae 1568. PSP sygn. S 00518.

¹⁴⁵ Eisleben 1567. PSP sygn. S 00173; Franckfurt am Mayn 1568. PSP sygn. S 00088.

DRUCKSACHEN AUS DEM XVI. JAHRHUNDERT
IN DER BIBLIOTHEK DES PRIESTERSEMINAR
IN GOŚCIKOWO-PARADYŻ

Z u s a m m e n f a s s u n g

Altdrucksachen aus XVI. Jahrhundert die in dem Priesterseminar vorhanden sind bilden eine Nachkriegssammlung. Gehören zu den Raritäten. Sie sind vielleicht nicht Erstrangige, aber sind doch wichtig Behufs der Entstehungszeit. Reiche Sammlung historischer Werke und protestantisch-theologischer Werke zeigt ungeheure Interesse an Vergangenheit und auch an konfessionelle Neuheiten. Diese Bücher geben Zeugniß von breiten intellektuellen Horizonten ihrer Besitzer. Es gibt eine Anzahl der Bücher aus den Bereichen der Philosophie, Jura, Medizin, praktische und scholastische Theologie die sind nicht hervorragende für Wissenschaft, haben nicht allzu-große wissenschaftliche Bedeutung aber trotzdem sind bemerkenswerth. Sie tragen viele Spuren, daß sie wurden fleißig und oft gelesen worden und sehr wahrscheinlich nützlich für ihre Besitzer.

Thum. Ryszard Paszek SDS